

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/EO.2016.004>

Aleksander Smoliński
(Uniwersytet Mikołaja Kopernika –
Toruń)

**Analizy i oceny zmian
ekonomicznych na sowieckiej
Ukrainie od końca lat 20.
do końca lat 30. XX w.
formułowane przez oficerów
Oddziału II Sztabu Głównego
Wojska Polskiego oraz
funkcjonariuszy polskich służb
dyplomatycznych. Przyczynek
do dziejów polskiego wywiadu
wojskowego na Sowiety**

Słowa kluczowe: sowiecka Ukraina; Polska; ZSRS; polski wywiad wojskowy; Oddział II Sztabu Głównego Wojska Polskiego; Wojsko Polskie; Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona; gospodarka sowieckiej Ukrainy; przemysł sowieckiej Ukrainy; rolnictwo sowieckiej Ukrainy; sowiecki przemysł zbrojeniowy; I pięciolatka; II pięciolatka; III pięciolatka; kolektywizacja; zmiany ekonomiczne na sowieckiej Ukrainie w latach 1929–1939; rzeczywiste efekty procesu industrializacji ZSRS w latach 1929–1939.

Key words: Soviet Ukraine; Poland; Union of Soviet Socialist Republics; Polish military intelligence; II Department of the General Staff of the Polish Army; Polish Army; Workers' and Peasants' Red Army; economic of the Soviet Ukraine; industry of the Soviet Ukraine; agriculture of the Soviet Ukraine; soviet military industry; I five-year economic plan; II five-year economic plan; III five-year econom-

ic plan; collectivization of agriculture; modernization and development economic of Soviet Ukraine period of 1929–1939; industrialization of the USSR period of 1929–1939.

Wprowadzenie

Niemal przez cały okres lat 1921–1939, obok Niemiec i ich sił zbrojnych¹, Związek Socjalistycznych Republik Sowietkich, a także jego Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona i cały pozostały potencjał militarny oraz ekonomiczny stanowiły jeden z dwóch najważniejszych kierunków zainteresowania polskiego wywiadu wojskowego. Decydowało zaś o tym zagrożenie militarne i polityczne, jakie dla ówczesnej Rzeczypospolitej Polskiej stwarzała agresywna polityka Sowietów dążących do europejskiej, a następnie światowej rewolucji komunistycznej². Jak się wydaje, spośród wszystkich części składowych tego państwa największe zainteresowanie Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego budziła zaś sowiecka Ukraina, traktowana jako ogromny garnizon Armii Czerwonej³

¹ Zob. choćby: W Kozaczuk, *Bitwa o tajemnice. Służby wywiadowcze Polski i Rzeszy Niemieckiej 1922–1939*, Warszawa 1967; idem, *W kręgu Enigmy*, Warszawa 1979; idem, *Bitwa o tajemnice. Służby wywiadowcze Polski i Niemiec 1918–1939*, Warszawa 1999; L. Gondek, *Wywiad polski w Trzeciej Rzeszy 1934–1939. Zarys struktury, taktyki i efektów obronnego działania wywiadu polskiego w Niemczech hitlerowskich*, Gdańsk 1975; idem, *Na tropach tajemnic III Rzeszy*, Warszawa 1987; idem, *Wywiad polski w III Rzeszy. Sukcesy i porażki*, Warszawa 2011; A. Woźny, *Niemieckie przygotowania do wojny z Polską w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych w latach 1933–1939*, Warszawa 2000; H. Ćwiek, *Przeciw Abwehrze*, Warszawa 2001; R. Majzner, *Polski wywiad wojskowy wobec polityki III Rzeszy 1933–1939. Militarne aspekty polityki III Rzeszy w świetle analiz Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, Toruń 2006; P. Kotakowski, *Czas próby. Polski wywiad wojskowy wobec groźby wybuchu wojny w 1939 roku*, Warszawa 2012.

² Szerzej zob. chociażby: *Wrzesień 1939. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w dokumentach, relacjach i wspomnieniach*, wybór i oprac. W. Włodarkiewicz, Warszawa 2005; A. Grzywacz, *Armia sowiecka w ocenach polskiego kierownictwa wojskowego 1921–1939*, „Studia Rzeszowskie” 1999, t. 6; T. Kośmider, *Planowanie wojenne w Polsce w latach 1921–1926*, Toruń 2001; idem, *Zagrożenie radzieckie w polskim planowaniu militarnym okresu międzywojnia*, [w:] *Stosunki polityczne, wojskowe i gospodarcze Rzeczypospolitej Polskiej i Związku Radzieckiego w okresie międzywojennym*, red. J. Gmitruk, W. Włodarkiewicz, Warszawa–Siedlce 2012; W. Włodarkiewicz, *Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1921–1939*, Warszawa 2001; idem, *Przed 17 września 1939 roku. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1921–1939*, Warszawa 2002.

³ W tym także jako garnizon mających charakter ofensywny jej broni szybkich – szerzej zob. choćby: A. Smoliński, *Organizacja wielkich jednostek kawalerii Armii Czerwonej*

oraz niezwykle ważny dla ZSRS obszar rolniczy i trudny do przecenienia składnik jego przemysłu wydobywczego⁴ oraz hutniczego, metalurgicznego i maszynowego, w tym również czołgowego⁵. Bez ukraińskiego węgla kamiennego, rud żelaza i manganu oraz zboża, buraków cukrowych i mięsa nie byłby bowiem możliwy burzliwy proces industrializacji ZSRS, który rozpoczął się w 1929 r. Podobne było też znaczenie części znajdujących się na Ukrainie linii kolejowych. Nie mniej ważna była też jej wartość jako potencjalnego teatru działań wojennych oraz dogodnej bazy wypadowej przeciwko Polsce oraz Rumunii, przede wszystkim jej terenom roponośnym. Poza tym, głównie poprzez Krym dla ZSRS stanowiła ona również cenny dostęp do Morza Czarnego⁶.

---

oraz ich kadra dowódcza i polityczna w latach 1935–1936, [w:] Do szarży marsz, marsz... Studia z dziejów kawalerii, t. 2, red. A. Smoliński, Toruń 2012, s. 345–532; idem, Wiedza Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego o stanie organizacyjnym kawalerii i wojsk szybkich RKKA w połowie lat trzydziestych XX wieku, [w:] Wrogowie, sojusznicy, towarzysze broni. Polsko-rosyjskie stosunki wojskowe w pierwszej połowie XX wieku, red. J. Wojtkowiak, Poznań 2013, s. 173–201; idem, Wiedza o wyższej kadrze dowódczej kawalerii RKKA posiadana przez oficerów Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego w połowie lat trzydziestych XX w., [w:] Studia historyczno-wojskowe, t. 4, red. M. Wagner, Siedlce 2014, s. 197–244.

⁴ Dotyczyło to głównie węgla kamiennego z Donbasu oraz w nie mniejszym stopniu znajdujących się na Ukrainie rud żelaza i manganu.

⁵ Była to Charkowska Fabryka Parowozów, gdzie produkowano czołgi szybkie BT-2 oraz BT-5 i BT-7, a także czołgi ciężkie T-35, a następnie czołgi średnie T-34. Krótko przed wybuchem wojny niemiecko-sowieckiej w 1941 r. wraz z Charkowską Fabryką Traktorów z przedsiębiorstw tych powstał ogromny kombinat zbrojeniowy – Zakład Nr 183 (Завод № 183), gdzie produkowano również ciągniki gąsienicowe – szerzej zob. chociażby: Warszawa, Centralne Archiwum Wojskowe (dalej: CAW), Oddział II Sztabu Głównego, 303.4.3125. Siły zbrojne ZSRR. Album sprzętu uzbrojenia i wyposażenia technicznego RKKA. Tom I – Oddział II Sztabu Głównego l. dz. 6700/II.R.T.O., Warszawa 1934; ibidem, 303.4.3038. Siły zbrojne ZSRR. Czołgi, Oddział II Sztabu Głównego l. dz. 6130/Inf.Ros., Warszawa 29 VII 1931 r.; Warszawa Archiwum Akt Nowych, Instytucje Wojskowe 1918–1939, 296/I/82. Raport Attaché Militaire de Pologne a Moscou z 25 XI 1930 r.; A. В. Карпенко, *Обозрение отечественной бронетанковой техники (1905–1995 гг.)*, Санкт-Петербург 1996; В. С. Вознюк, П. Н. Шапов, *Бронетанковая техника*, Москва 1987; И. П. Шмелев, *История танка 1916–1996*, Москва 1996; V. P. Panow, J. Solorz, *Czołgi sowieckie 1939–1945*, Warszawa 1996; J. Ledwoch, *Czołgi BT*, Warszawa 1998; С. А. Костюченко, *Как создавалась танковая мощь Советского Союза. Книга 1*, Москва–Санкт-Петербург 2004; М. Н. Свирин, *Броня крепка. История советского танка 1919–1937*, Москва 2005; М. Б. Барятинский, *T-34 лучший танк второй мировой*, Москва 2007; idem, *T-34. Правда о прославленном танке*, Москва 2009; M. Kołomyjec, J. Ledwoch, *BT. Vol. I*, Warszawa 2011; T. Bean, W. Fowler, *Pancerna potęga Stalina. Radzieckie czołgi II wojny światowej*, tłum. R. Zawadzki, Warszawa 2012.

⁶ Szerzej zob. choćby: Н. Р. Вюненок, *Чёрноморский Флот в Великой Отечественной Войне*, Москва 1957; Г. И. Ванесев, *Чёрноморцы в Великой Отечественной Войне*,

Z przeglądu przeanalizowanych przez autora i wykorzystanych w tym opracowaniu źródeł archiwalnych, w większości dokumentów wytworzonych przez polski wywiad wojskowy oraz opublikowanych dotychczas opracowań i raportów funkcjonariuszy polskich służb dyplomatycznych akredytowanych w ZSRS w latach 1921–1939, wynika, że polski wywiad interesowało dosłownie wszystko, co w jakikolwiek sposób generalnemu inspektorowi sił zbrojnych oraz oficerom służącym w Sztabie Głównym Wojska Polskiego mogło pomóc w obiektywnej ocenie potencjału wojskowego Związku Sowieckiego, w tym również w ocenie jego możliwości ekonomicznych – zarówno podczas pokoju, jak i w okresie wojny. Należy też podkreślić, że ze szczególnym zainteresowaniem i jednocześnie należytą uwagą traktowano w Warszawie wszelkie informacje dotyczące tego, co pod względem wojskowym oraz ekonomicznym i społecznym działo się wtenczas na terenie najpierw Ukraińskiego, a następnie Kijowskiego (Specjalnego) Okręgu Wojskowego oraz Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej⁷.

Москва 1878; J. W. Dyskant, *Konflikty i zbrojenia morskie 1918–1939*, Gdańsk 1983; *Военно-морской Флот Советского Союза в Великой Отечественной Войне*, коллегиальная работа под редакцией В. И. Куроедова, Санкт-Петербург 2005; M. Glock, *Flota Czerwona na Morzu Czarnym*. t. 1: *Wielka improwizacja 1941–1942*, Warszawa 2011.

⁷ Autor już wcześniej podejmował podobną problematykę, niekiedy również w nieco szerszym ujęciu dotyczącym obszaru całej zachodniej części ZSRS – zob.: A. Smoliński, *Sytuacja wojskowa, ekonomiczna i społeczna na sowieckiej Ukrainie w latach 1921–1939 w ocenach Oddziału II polskiego Sztabu Głównego*, „Південний Архів”. Историчні Науки, Міністерство Освіти і Науки України, Херсонський Державний Університет, (Херсон), 2004, Випуск 16, s. 239–250; idem, *Sowiecka Ukraina w ocenach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego – lata 1921–1939*, „Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość”, seria: Historia, Systemy Międzynarodowe i Globalny Rozwój 2003–2004, nr 2–3, s. 175–196; idem, *Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona oraz sowiecki przemysł wojenny z lat 1921–1939 w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, [w:] *Polski wywiad wojskowy 1918–1945*, red. P. Kołakowski, A. Peplowski, Toruń 2006, s. 281–331; idem, *Sowiecka Ukraina z lat 1921–1939 w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego oraz próba oceny wartości poznawczej tych akt*, „Przegląd Wschodni” 2006, t. 10, z. 1 (37), s. 107–143; idem, *Komunikat informacyjny Oddziału II Sztabu Głównego z dnia 15 października 1933 roku*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2008, t. 5, s. 287–315; idem, *Образ Красной Армии и СССР в 1921–1939 гг. в документах II Отдела Генерального Штаба Войска Польского*, „Клио” 2010, № 3 (50), s. 122–130; idem, *akta Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego jako źródło do poznania dziejów sowieckiej Ukrainy z lat 1921–1939*, „Историчний Архів. Наукові студії” 2012, випуск 8, s. 159–163; idem, *Problematyka gospodarki sowieckiej Ukrainy z lat 1921–1939 w świetle akt Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, „Историчний Архів. Наукові студії” 2012, випуск 9, s. 118–129; idem, *Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona jako obiekt rozpoznania polskiego wywiadu wojskowego – próba oceny efektywności*, [w:] *Stosunki polityczne, wojskowe i gospodarcze Rzeczy-*

W tym celu oraz ze względu na wagę tych zagadnień funkcjonariusze polskiego wywiadu wojskowego wykorzystywali wszelkie dostępne środki, od rozpoznania agenturalnego po „biały” wywiad włącznie. Nie unikało też współpracy z wywiadami innych państw, które podobnie jak Polska, czuły się wówczas mniej lub bardziej zagrożone przez Sowiety i uprawianą przez nich politykę. Wśród nich najistotniejszą rolę odgrywały kontakty z wywiadami krajów bałtyckich oraz państw sojuszniczych, głównie Rumunii⁸.

Należy też zauważyć, że analiza znanych autorowi źródeł rosyjsko- i ukraińskojęzycznych przechowywanych obecnie w Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojskowym w Moskwie (Российский Государственный Военный Архив)⁹ i archiwach kijowskich, mianowicie w Centralnym Państwowym Archiwum Organizacji Społecznych Ukrainy (Центральний

---

pospolitej Polskiej i Związku Radzieckiego w okresie międzywojennym, s. 207–240; idem, *Gospodarka sowieckiej Ukrainy z przełomu lat dwudziestych i trzydziestych w świetle akt Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, „Studia z Dziejów Wojskowości” 2012, t. 1, s. 257–287; idem, *Próba oceny wartości poznawczej akt pozostałych po Oddziale II Sztabu Głównego Wojska Polskiego w kontekście możliwości opisu sytuacji wojskowej, ekonomicznej i społecznej ZSRS w latach 1921–1939*, „Archiwa – Kancelarie – Zbiory”, 2012, nr 3 (5), s. 55–94; idem, *Armia Czerwona na sowieckiej Ukrainie oraz w pozostałych zachodnich okręgach wojskowych ZSRS w latach trzydziestych XX wieku w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, „Історичний Архів. Наукові студії” 2014, nr 12, s. 172–186; idem, *Образ przemysłu, rolnictwa i komunikacji sowieckiej Ukrainy z początku lat trzydziestych XX wieku w świetle akt polskiego wywiadu wojskowego*, [w:] *Україна – Польща: історична спадщина і сучасна свідомість*, Львів (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) 2013, випуск 6, s. 89–107.

⁸ O polskim skierowanym na Sowiety wywiadzie wojskowym z lat 1921–1939, poza częścią wcześniej cytowanej literatury, pisali także: A. Peplowski, *Wywiad polski na ZSRR 1921–1939*, Warszawa 1996; A. Misiuk, *Службы спеціальне II Речезьсполітеї*, Warszawa 1998; W. Włodarkiewicz, *Rola polskiego wywiadu wojskowego w rozpoznaniu zagrożenia sowieckiego Rzeczypospolitej w latach 1932–1939*, [w:] *Wywiad wojskowy II Речезьсполітеї* red. P. Kołakowski, A. Peplowski, Kraków 2011; M. Kruszyński, *Wywiad polski na terenie ZSRR (1921–1939). Wybrane zagadnienia*, [w:] *Studia nad wywiadem i kontrwywiadem Polski w XX wieku*, t. 1, red. W. Skóra, P. Skubisz, Szczecin 2012. Zob. także: A. Smoliński, *Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona oraz sowiecki przemysł wojenny*; idem, *Образ Красной Армии и СССР в 1921–1939 гг.*; idem, *Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona jako obiekt rozpoznania polskiego wywiadu wojskowego*; idem, *Próba oceny wartości poznawczej akt pozostałych po Oddziale II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*; idem, *Armia Czerwona na sowieckiej Ukrainie oraz w pozostałych zachodnich okręgach wojskowych ZSRS*.

⁹ O zasobie tego archiwum szerzej zob. choćby: *Центральний Государственный Архив Советской Армии. Путеводитель в двух томах*, t. 1, коллегияльная работа, Міннеаполіс 1991.

Державний Архів Громадських Об'єднань України)¹⁰ oraz w Centralnym Państwowym Archiwum Wyższych Organów Władzy i Administracji Ukrainy (Центральний Державний Архів Вищих Органів Влади та Управління України)¹¹, a także kwerendy przeprowadzone w literaturze przedmiotu wskazują, że w latach 30. XX w. mimo aktywnego przeciwdziałania sowieckiego kontrwywiadu oraz całego szeregu trudności wynikających z samego charakteru państwa i bardzo specyficznych cech społeczeństwa sowieckiego, Oddziałowi II Sztabu Głównego Wojska Polskiego udało się zdobywać wiele cennych i niezwykle ważnych informacji na temat Armii Czerwonej oraz stanu szeroko rozumianego potencjału militarnego i życia gospodarczego ówczesnej sowieckiej Ukrainy, a także całego Związku Sowieckiego. Były one żmudnie gromadzone oraz szczegółowo analizowane i odpowiednio interpretowane przez oficerów i analityków Oddziału II służących w warszawskiej centrali.

Wagę tych ustaleń podnosi także to, że dokładna analiza wyciąganych wtenczas przez nich wniosków oraz formułowanych opinii pozwala lepiej zrozumieć motywy wielu decyzji i przedsięwzięć organizacyjnych podejmowanych przez najwyższe kręgi polityczne i wojskowe Rzeczypospolitej Polskiej oraz jej sił zbrojnych w okresie międzywojennym, głównie zaś tych, które realizowano w ramach programu modernizacji i rozbudowy Wojska Polskiego, jaki rozpoczął się w 1936 r. i trwał praktycznie do samego wybuchu wojny z Niemcami, a następnie także z Sowietami we wrześniu 1939 r.¹² W wielu przypadkach były one bowiem determinowane tym,

¹⁰ Na temat zasobów archiwalnych tej instytucji zob.: *Центральний Державний Архів Громадських Об'єднань України. Путівник*, голова редакційної колегії Р. Пиріг, Київ 2001.

¹¹ O zasobach tego archiwum zob.: *Центральний Государственный Архив Октябрьской Революции, Высших Органов Государственной Власти и Органов Государственного Управления Украинской ССР. Краткий справочник*, составители Р. И. Ткач, В. М. Брожек, В. В. Прокопчук, А. Л. Рубалко под редакцией С. В. Кульчического, Главное Архивное Управление при Совете Министров УССР, Киев 1984 – tak w czasach sowieckich brzmiała pierwotna nazwa tej instytucji. W wielu przypadkach znajdujące się tych trzech archiwach dokumenty stanowią doskonałe potwierdzenie prawdziwości informacji zdobywanych w latach 30. XX w. przez polski wywiad wojskowy oraz trafności formułowanych na podstawie ich analizy ocen i wniosków.

¹² Szerzej o kierunkach i zakresie procesów modernizacyjnych ówczesnego Wojska Polskiego oraz polskiej gospodarki zob. chociażby: E. Kozłowski, *Wojsko Polskie 1936–1939. Próby modernizacji i rozbudowy*, Warszawa 1974; E. Malak, *Prototypy samolotów bojowych. Polska 1936–1939*, Wrocław 1990; idem, *Prototypy samolotów bojowych i zakłady lotnicze. Polska 1930–1939*, Warszawa 2011; M. Jabłonowski, *Cztery lata przed wojną. Z dziejów gospodarki polskiej 1936–1939*, Olsztyn 1996; M. Chrzanowski, *Motoryzacja Wojska Polskiego 1921–1939*, Warszawa 2007; A. Morgała, *Samoloty wojskowe w Polsce*

co działo się za wschodnią granicą Rzeczypospolitej, w szeregach Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej.

Lata I pięciolatki (1929–1932)

Warto chociażby pokrótce omówić, jak przedstawiały się formułowane przez analityków polskiego wywiadu wojskowego oraz funkcjonariuszy polskiej służby dyplomatycznej generalne oceny zmian ekonomicznych w ZSRS – w tym głównie na Ukrainie – w latach I pięciolatki. Otóż korzystając zarówno z oficjalnych publikowanych w ZSRS danych statystycznych, jak i z efektów własnych obserwacji, polscy dyplomaci działający wówczas w tym kraju zauważyli charakterystyczną cechę tych przemian, mianowicie zmianę proporcji pomiędzy produkcją przemysłową a rolniczą. Otóż w 1913 r. w całym imperium Romanowów wynosiła ona 40,6% do 59,4% na korzyść rolnictwa. Już jednak w 1929 r. nastąpiło ich odwrócenie i produkcja przemysłowa stanowiła 54,5% całej produkcji ZSRS, a rolnicza 45,5%. Natomiast po zakończeniu I pięciolatki produkcja przemysłowa obejmowała aż 70,4% całej wytwórczości, udział zaś rolnictwa zmalał

1924–1939, Warszawa 2003; M. W. Majewski, *Samoloty i zakłady lotnicze II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2006; A. Glass, *Polskie konstrukcje lotnicze do 1939 r.*, t. 2, Sandomierz 2007; idem, *Polskie konstrukcje lotnicze do 1939 r.*, t. 3, Sandomierz 2008; L. Wyszczałski, *W obliczu wojny. Wojsko Polskie 1935–1939*, Warszawa 2008; T. Pawłowski, *Armia Marszałka Śmigłego. Idea rozbudowy Wojska Polskiego 1935–1939*, Warszawa 2009; idem, *Lotnictwo lat 30. XX wieku w Polsce i na świecie. Wybrane zagadnienia*, Warszawa 2011; K. Chołoniewski, J. Koszewski, *Polska radiotechnika lotnicza 1918–1939*, Warszawa 2009; K. Klobuch, *Geneza lotniczego września. Polska doktryna lotnicza i konstrukcje samolotów bojowych na tle wrogów i sojuszników 1926–1939 r.*, Warszawa 2009; S. Maksimiec, *Warszawska Brygada Pancerno-Motorowa 1939*, Oświęcim 2014. Z reguły jednak w pracach tego typu, poza niektórymi, nie eksponuje się zbytnio związku pomiędzy sowieckimi zbrojeniami a procesami modernizacyjnymi, którym w drugiej połowie lat 30. XX w. poddano polskie siły zbrojne oraz ich uzbrojenie i wyposażenie. Częściej odnosi się je do zmian, które w tych kwestiach zachodziły wtenczas w hitlerowskich Niemczech oraz w Wehrmachcie. Poza tym zob. także: A. Smoliński, *Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona jako obiekt rozpoznania polskiego wywiadu wojskowego*; idem, *Obraz Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej oraz sowieckiego potencjału militarnego z początku lat trzydziestych XX wieku w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego. Przyczynek do dziejów polskiego wywiadu wojskowego*, [w:] *Militaria pomorskie. Zbiór studiów*, t. 4, red. M. Giętkowski, Ł. Nadolski, A. Smoliński, Bydgoszcz 2012; idem, *O „czerwona” Rosję, „czerwona” Europę i „czerwony” świat. Studia o potencjale militarnym Sowietów w latach 1918–1941*, Toruń 2015 – studium zatytułowane: *Sowiecki potencjał militarny i stan Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej na dzień 22 czerwca 1941 r.*

do 29,6%. Widać więc z tego, iż był to rzeczywisty proces industrializacji ZSRS¹³.

Strona polska zauważyła jednak również liczne mankamenty takiej drogi oraz tak szybkiego tempa uprzemysłowienia tego kraju. Po 1928 r. źle dobrano proporcje pomiędzy nakładami finansowymi na najważniejsze gałęzie przemysłu ciężkiego a przemysłem lekkim i rolnictwem, co spowodowało liczne i dotkliwe braki w zaopatrzeniu ludności, głównie w żywność¹⁴. W jednym z dokumentów słusznie stwierdzono bowiem, że:

Charakterystyczną cechą sowieckiego rozwoju przemysłowego jest bardzo znaczny wzrost ciężkiego przemysłu, który przez szereg lat dominował pod względem tempa rozwoju nad przemysłem lekkim i spożywczym. Prowadziło to do znacznego rozrostu produkcji środków produkcji, przy niedostatecznym wzroście produkcji artykułów konsumpcyjnych, powodując pogłębianie się kryzysu na tle materialnej sytuacji całej ludności, głównie zaś wsi. Inwestowanie w rozbudowę przemysłu ciężkiego dało w ciągu paru lat znaczną część dochodu społecznego, a obecnie eksploatacja włożonych kapitałów, wskutek złej pracy tego przemysłu i jego nierentowności, obciąża nadal budżet państwowy i w konsekwencji kładzie się ciężarem na akcji podnoszenia życiowego poziomu ludności. [...] Wyjściem z tego błędnego koła może być tylko opłacalność ciężkiego przemysłu wskutek lepszej jego organizacji, z drugiej zaś strony – rozszerzenie produkcji przemysłu lekkiego i lepsze zaopatrzenie ludności¹⁵.

¹³ Zob. także: *Советское военно-промышленное производство (1918–1926). Том второй*, коллегияльная работа под редакцией В. А. Золотарева (серия: *История создания и развития оборонно-промышленного комплекса России и СССР 1900–1963. Документы и материалы*, под редакцией И. И. Клебанова), Москва 2005, gdzie znaleźć można informacje o wcześniejszym stanie sowieckiej ekonomiki, w tym głównie o możliwościach jej kompleksu militarnego.

¹⁴ Nie należy tutaj zapominać, iż było to świadome działanie wynikające z dążenia do stworzenia możliwie szerokiej i wydajnej bazy dla przemysłu zbrojeniowego, a tym samym dla jak największego wzmocnienia siły Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej, która miała być skutecznym narzędziem umożliwiającym Sowietom realizację dalekosiężnych celów ich polityki zagranicznej – poza częścią wcześniej cytowanej literatury zob. także: Л. Самуэльсон, *Красный колосс. Становление военно-промышленного комплекса СССР 1921–1941*, перевод с английского И. С. Давидян, Москва 2001; О. Н. Кен, *Мобилизационное планирование и политические решения (конец 1920-х середина 1930-х гг.)*, Москва 2008; Cz. K. Grzelak, *Armia Stalina 1939–1941. Zbrojne ramię polityki ZSRS*, Warszawa 2010.

¹⁵ *Zjazdy konsulów polskich w ZSRR. Protokoły i referaty 1927–1934 (Съезды польских консулов в СССР. Протоколы и доклады 1927–1934)*, oprac. E. Kołodziej, M. Mazur,

Źle i nieefektywnie w sowieckiej gospodarce lat 30. funkcjonował też system nakazowo-rozdzielczy, gdyż „poszczególne części gospodarstwa narodowego nie dostosowują się automatycznie do siebie, lecz dociągane są drogą planów lub nakazów idących z góry”¹⁶, wypełnianie powstających w ten sposób luk gospodarczych wymagało zaś koncentracji wysiłku na wybranych dziedzinach kosztem pozostałych, z reguły w danym momencie lepiej funkcjonujących, co w konsekwencji prowadziło do powstawania trudności w innym miejscu. W efekcie tego w sowieckiej ekonomice brak było mechanizmów naturalnej kompensacji rozwoju ekonomicznego. Poza tym nie dysponowała ona również odpowiednimi i koniecznymi rezerwami mocy wytwórczych, siły roboczej oraz zapasami surowców i półfabrykatów. Powodowało to, że: „w sowieckiej pracy gospodarczej nie ma równomierności, płynie ona stale w atmosferze napięcia i ingerencji rządowej, każde zaś osłabienie tej ostatniej na jakimkolwiek odcinku powoduje prawie zawsze spadek jej wydajności”¹⁷.

Słusznie zauważono też, że na braki zaopatrzenia w żywność w ZSRS najpoważniejszy wpływ miała forsowna kolektywizacja oraz niedoinwestowanie rolnictwa i przemysłu spożywczego, a także nadmierny eksport produktów rolnych za granicę. Poza zmniejszeniem się produkcji zbożowej doprowadziło to też do drastycznego spadku hodowli bydła i pogłowia trzody chlewnej, a w konsekwencji do bardzo poważnych braków w podaży mięsa i tłuszczów na rynku, głównie na Ukrainie, gdzie następnie w latach 1932–1933 doszło do tragicznego w skutkach głodu¹⁸. Podobnie działo

---

T. Radzik, Lublin 2011, s. 361 – dok. nr 19 – Referat Antoniego Aleksandra Żmigrodzkiego, radcy handlowego Ambasady RP w Moskwie, pt. „Rekonstrukcja gospodarstwa ZSRR”, ogłoszony na zjeździe konsulów polskich w ZSRR – Moskwa – 25 X 1934 r.

¹⁶ Ibidem, s. 387.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Zob. choćby: *Колективизация і голод на Україні 1929–1933. Збірник документів і матеріалів*, відповідальний редактор С. В. Кульчицький, Київ 1992; М. Мухіна, *Упокорення голодом. Збірник документів*, Київ 1993; *Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали*, упорядочник Р. Пиріг, Київ 2007; *Hołodomor 1932–1933. Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu*, wyb. i oprac. J. J. Bruski, Warszawa 2008; *Pomór w „raju bolszewickim”. Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu*, oprac. R. Kuśnierz, Toruń 2008; Л. Аулова, В. Даниленко, В. Лавренюк, *Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ. Аннотований довідник*, Львів 2010; А. Smoliński, *Sytuacja wojskowa, ekonomiczna i społeczna na sowieckiej Ukrainie*; idem, *Sowiecka Ukraina z lat 1921–1939 w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*; R. Kuśnierz, *Ukraina w latach kolektywizacji i wielkiego głodu (1929–1933)*, Toruń 2005; idem, *Pogłodowa wieś ukraińska w polskich raportach wywiadowczych i konsularnych (1934–1937)*, [w:] *Studia nad wywiadem i kontrwywiadem Polski*

się również z produkcją cukru, którego spożycie w całym ZSRS nie przekraczało wówczas 4 kg na mieszkańca – przynajmniej według oficjalnych danych¹⁹.

Poza tym nie mniej istotne były też społeczne następstwa przyspieszonej i przymusowej kolektywizacji, albowiem: „Skutkiem tej polityki stało się pełne przywiązanie włościanina skolektywizowanego do kołchozu, gdyż w wyniku ostatnich zarządzeń²⁰ nie może on bez aprobaty zarządu ani kołchozu opuścić, ani nawet udać się na jakieś sezonowe lub uboczne zarobki”²¹.

Zaprezentowana tutaj ocena wszystkich zmian ekonomicznych, które w ramach I pięcioletki nastąpiły w ZSRS, posiada cechy rzetelności, dalekie od oficjalnych i nie zawsze prawdziwych treści przedstawianych przez ówczesną sowiecką propagandę, która nagłaśniając mniej lub bardziej istot-

w XX wieku; S. Kulczycki, *Hołodomor. Wielki Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 jako ludobójstwo. Problem świadomości*, Wrocław 2008. W przypadku sowieckiego rolnictwa zainteresowanie polskiego wywiadu oraz polskich służb dyplomatycznych trwało również w latach następnych – zob. choćby: A. Smoliński, *Raport Attaché Wojskowego przy Ambasadzie RP w Moskwie pptk. dypl. Konstantego Zaborowskiego z podróży po ZSRS odbytej latem 1936 r.*, [w:] *Polska dyplomacja na wschodzie w XX–początkach XXI wieku*, red. H. Stroński, G. Seroczyński, Olsztyn–Charków 2010; idem, *Образ советской деревни летом 1936 г. в докладе военного атташе при Посольстве Республики Польша в Москве подполковника Генерального Штаба Константина Заборовского*, [w:] *Поляки в истории российской провинции XIX–XX вв. Диалог цивилизаций*, материалы международной научной конференции 18–20 мая 2010 г., Тамбов 2010.

¹⁹ Według ustaleń jednego z dyplomatów: „Że tak, a nie inaczej dzieje się na Ukrainie, świadczą niezwykle trudności na jej wewnętrznym rynku cukrowym. Sklepy rozdzielcze albo nie wydają cukru wcale, albo nie wyżej niż 400 gram[ów] miesięcznie na dorosłego człowieka (bardzo rzadko 800). Te zaś nieznaczne ilości cukru, które dostają się na rynek wolny, sprzedawane są po cenach 17–25 rubli za kg, co przecież nawet na nasze pieniądze wynosi 2 i więcej złotych, czyli bardzo drogo. O tym zaś jak nieosiągalny jest ten cukier dla szerokich mas, zarabiających 150–300 rb. [czyli rubli] miesięcznie, mówić nie trzeba. Wątpić należy, czy konsumpcja przekracza cyfrę 4 kg rocznie na głowę. Resztę cukru zabiera Związek [Sowiecki]” – zob.: *Zjazdy konsułów polskich w ZSRR*, s. 285 – dok. nr 17 – Referat Jana Karszo-Siedlewskiego pt. „Życie gospodarcze Ukrainy i jej udział w całości organizmu gospodarczego ZSRR”, wygłoszony na zjeździe konsułów polskich obradujących w Moskwie w dniach 23–26 X 1934 r.

²⁰ Mowa jest tutaj o tzw. paszportyzacji.

²¹ *Zjazdy konsułów polskich w ZSRR*, s. 257 – dok. nr 15 – Referat Stanisława Zabięły o sowieckiej polityce wiejskiej, wygłoszony na zjeździe konsułów polskich w ZSRR – Moskwa 8 V 1933 r. Zob. także: ibidem, s. 248–249 oraz *Z dziejów terroru w państwie radzieckim 1917–1953. Wybór źródeł*, wstęp, tłum. i oprac. J. Wojtkowiak, Poznań 2012, s. 43, dok. nr 12 – Uchwała Biura Politycznego KC WKP(b) „O systemie paszportowym i wydaleniu z miast zbędnych elementów” z 15 XI 1932 r.

ne sukcesy własnej ekonomiki, pomijała lub też bagatelizowała powstające równocześnie trudności oraz napięcia gospodarcze i społeczne²².

Lata II i III pięciolatki (1933–1939)

Jak to już sygnalizowano, nie mniejszą uwagę polskiego wywiadu wojskowego przyciągały również rzeczywiste efekty ekonomiczne i wojskowe II pięciolatki²³. Skutkiem tego jest ciekawy, powstały w 1939 r. dokument Oddziału II Sztabu Głównego zatytułowany: *Charakterystyka techniczna przemysłu ciężkiego i maszynowego w ZSRR za II-e półrocze 1938 r.*²⁴. W dziale „Ocena ogólna” jego autorzy stwierdzili, że coraz mniej wiadomości dotyczących sowieckiej gospodarki można pozyskiwać metodą klasycznego śledzenia informacji pojawiających się w prasie oraz w oficjalnych publikacjach ukazujących się w ZSRS. Pomimo to zauważono, że

²² *Zjazdy konsulów polskich w ZSRR*, s. 285 – dok. nr 17 – Referat Jana Karszo-Siedlewskiego pt. „Życie gospodarcze Ukrainy i jej udział w całości organizmu gospodarczego ZSRR”, wygłoszony na zjeździe konsulów polskich obradujących w Moskwie w dniach 23–26 X 1934 r.; ibidem, s. 361, 363, 387–388 – dok. nr 19 – Referat Antoniego Aleksandra Żmigrodzkiego, rady handlowego Ambasady RP w Moskwie, pt. „Rekonstrukcja gospodarcza ZSRR”, wygłoszony na zjeździe konsulów polskich w ZSRR – Moskwa – 25 X 1934 r. Podobne wnioski można znaleźć także w opracowaniach i analizach przygotowywanych wtenczas przez oficerów i analityków Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego – zob. choćby: CAW, Oddział II Sztabu Głównego, 303.4.3085. ZSRR. Komunikat informacyjny z dn. 15.X.33 – Referat „Rosja” Oddziału II Sztabu Głównego l. dz. 6900/II.R.T.O.33, Warszawa 16 X 1933 r.

²³ Tymczasem według oficjalnych danych rozpowszechnianych przez sowiecką propagandę: „Dzięki pełnej poświęceń pracy narodu radzieckiego druga pięciolatka [...] wykonana została przedterminowo, do 1 kwietnia 1937 roku, a więc w ciągu czterech lat i trzech miesięcy. W 1937 roku globalna produkcja wielkiego przemysłu zwiększyła się w porównaniu z rokiem 1932 przeszło dwukrotnie, a w porównaniu z rokiem 1913 – ośmiokrotnie. Rozwój wielkiego przemysłu, zwłaszcza przemysłu maszynowego, miał poważny wpływ na techniczną rekonstrukcję wszystkich gałęzi gospodarki narodowej. W 1937 roku ponad 80 procent całej produkcji przemysłowej dawały przedsiębiorstwa nowo zbudowane bądź też całkowicie zrekonstruowane w okresie pierwszej i drugiej pięciolatki. Poważne sukcesy zostały osiągnięte w mechanizacji rolnictwa. [...] Można było uważać techniczną rekonstrukcję gospodarki narodowej za zakończoną. [...] Wielkim osiągnięciem drugiej pięciolatki było rozwiązanie w zasadzie problemu kadr. Liczba specjalistów w wyższym i średnim wykształceniem zawodowym, którzy podejmowali pracę w gospodarce narodowej, zwiększyła się w porównaniu z pierwszą pięciolatką przeszło dwukrotnie” – zob.: *Historia Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego*, praca zbior., Warszawa 1960, s. 623.

²⁴ CAW, Oddział II Sztabu Głównego, 303.4.2467. Charakterystyka techniczna przemysłu ciężkiego i maszynowego w ZSRR za II-e półrocze 1938 r. – dokument Oddziału II Sztabu Głównego, Warszawa 1939.

kryzys w przemyśle, który rozpoczął się w drugiej połowie 1936 r., trwa nadal, a jego skutkiem jest niewykonywanie przez przemysł ciężki i maszynowy rocznych planów produkcyjnych²⁵. Zahamowaniu uległo także tempo wzrostu wydajności pracy, co również wpłynęło na ograniczenie rzeczywistych rozmiarów produkcji. Innym wielce charakterystycznym zjawiskiem było częste wykonywanie planów ilościowych kosztem spadku jakościowej wartości produkowanych wyrobów, w tym również sprzętu wojskowego²⁶. Doskonałym przykładem takiej właśnie sytuacji może być chociażby produkcja amunicji artyleryjskiej. Według wspomnień późniejszego sowieckiego marszałka artylerii Nikołaja Nikołajewicza Woronowa:

---

²⁵ O kryzysie w sowieckim przemyśle w latach 1936–1937 w swoim bardzo wartościowym opracowaniu pisze także Lennart Samuelson. W jego efekcie nie udało się zrealizować znacznej części zaplanowanych wcześniej inwestycji przemysłowych. Poza tym poważna część poczynionych w poprzednich latach wkładów kapitałowych nie doprowadziła do uruchomienia żadnej produkcji, a wiele wytwarzanych produktów było deficytowych. Wskutek tego w całym ZSRS znacząco spadło rzeczywiste tempo wzrostu gospodarczego. Wszystkie te zjawiska dotyczyły także przemysłu obronnego, który pomimo przeznaczenia na jego rozwój ogromnych środków finansowych oraz surowców i mocy produkcyjnych przemysłu maszynowego nie zrealizował rocznych planów produkcyjnych. W 1937 r. w sposób szczególny kryzys dotknął przemysł lotniczy, który wyprodukował wtenczas zaledwie 38% zaplanowanych samolotów i 87% objętych planem silników lotniczych. Podobnie w tym czasie było zresztą we wszystkich pozostałych działach sowieckiego przemysłu zbrojeniowego – zob.: Л. Самуэльсон, op. cit., s. 208.

²⁶ W analizowanym tutaj dokumencie stwierdzono, że z racji wielkiej dowolności w obliczaniu kosztów i cen produktów ocena istotnej globalnej wartości produkcji była wówczas praktycznie nieuchwytna. Stąd też według ocen oficerów Oddziału II: „Wykazywane wskaźniki produkcji są nieraz wątpliwe i osiągane sztucznie [...]” – zob.: CAW, Oddział II Sztabu Głównego, 303.4.2467. Charakterystyka techniczna przemysłu ciężkiego i maszynowego w ZSRR za II-e półrocze 1938 r. – dokument Oddziału II Sztabu Głównego, Warszawa 1939. Według Władimira Bieszanowa, z którym w tej kwestii nie sposób się nie zgodzić, za brakoróbstwo – poza innymi czynnikami – odpowiedzialne było głównie współzawodnicтво pracy, czyli tzw. ruch stachanowski, w efekcie którego nikt nie zwracał uwagi na jakość produkcji tylko na jej ilość. „Na przykład w zakładach »Nowoje Sormowo« stachanowcy i przodownicy w wydziale kuźni i pras [...] z podwójnym entuzjazmem wykuwali »potworne odkuwki« [...]. W wydziale mechanicznym »zwiększywszy szybkość cięcia«, przerabiano na wióry tony metalu, w wydziale termicznym, »uprosiwszy proces obróbki«, wykonano plan w 190 procentach. W wydziale montażowym ani stachanowców, ani przodowników nie było, tam łamali sobie głowy nad problemem, jak z »góry« niestandardowych detali, wykonanych »po stachanowsku«, zmontować działającą armatę – zob.: W. Bieszanow, *Ślepy bóg wojny. Armia Czerwona pod ogniem własnej artylerii*, tłum. W. Stefanowicz, Warszawa 2012, s. 148. Ponadto zob. także: idem, *Latające trumny Stalina*, tłum. W. Stefanowicz, Warszawa 2013; idem, *Twardy pancerny*, tłum. W. Stefanowicz, Warszawa 2013. W przypadku tej ostatniej pracy autora mowa jest m.in. o złej jakości stali pancernej oraz stali stopowej produkowanej wówczas przez huty na Ukrainie.

Swego czasu [w 1940 r. – przyp. A.S.], podczas prób na poligonach, masowo dochodziło do przedwczesnych wybuchów pocisków. W celu wyjaśnienia przyczyny powołano komisję pod moim przewodnictwem. [...]

Komisja skontrolowała pracę szeregu zakładów produkujących amunicję dla artylerii. W nowych zakładach dominującą siłę stanowili młodzi inżynierowie i technicy oraz jeszcze młodszy robotnicy i robotnice, którzy mieli poważne braki w wykształceniu i doświadczeniu. Nie zawsze należycie wykorzystywano techniczne wyposażenie zakładów.

W zakładach produkujących skorupy pocisków stwierdziliśmy, że odbiór produkcji przez oddziały kontroli technicznej i przedstawicieli armii odbywa się jak za króla Ćwieczka, „na oko”. Na polecenie komisji znaczną partię już przyjętych skorup poddano badaniu metodą hydrauliczną. Niektóre skorupy od razu zaczęły cieknąć. Było to oczywiste brakoróbstwo. Jeśli skorupa przepuszcza ciecz, to gazy prochowe, powodujące ogromne ciśnienie, tym bardziej mogą przedostać się do wnętrza pocisku. Przedwczesny wybuch jest tu nieunikniony, a może on nastąpić w lufie działa, co grozi jego zniszczeniem oraz ofiarami w ludziach.

Wielka odpowiedzialność spadała na robotnice kontrolujące głowice pocisków. Miały one wykrywać możliwe pęknięcia lub rysy świadczące o ich powstawaniu. W tym celu głowice zanurzano w specjalnym płynie, w którym wszelkie defekty na metalu stawały się bardziej widoczne. Zainteresowaliśmy się tym stadium kontroli. I znów stwierdziliśmy duży procent braków w już przyjętej produkcji. Rozmowy z kontrolerkami wykazały, że przez pierwsze dwie do czterech godzin praca idzie dobrze, potem jednak oko się męczy i coraz trudniej zauważyć defekt.

Zbadaliśmy również sposób napełniania skorup materiałem wybuchowym. Również i tu wykryliśmy odchylenia od procesów technologicznych. Kiedy nocą przechodziłem z dyrektorem fabryki przez wydział elaboracji, zażartowałem:

– Widząc waszą produkcję, nie zdziwię się, jeśli w którymś pocisku znajdę sprasowanego kota.

Dyrektor ciężko westchnąwszy, odparł z powagą:

– Nie, to jest niemożliwe. [...]

W produkcji zapalników również zdarzały się odstępstwa od instrukcji. W rękach kontrolerów zobaczyliśmy pilniki: jeśli jakaś część nie pasowała, po prostu podpłowywano ją bez żadnych pomiarów. I to tam, gdzie błąd w dziesiątych, a nawet setnych częściach milimetra jest niedopuszczalny. Wszystko to robiono w celu szybszego wykonania planu. Zabraliśmy 10.000 gotowych do wysłania zapalników i skierowaliśmy je do innego miasta, w którym

znajdowały się podobne zakłady, w celu rozbiórki i dogłębnej kontroli. Stwierdzono setki wypadków brakoróbstwa z odchyleniem od rysunków technicznych i ustalonych tolerancji. [...]

Na zakończenie komisja przeprowadziła liczne strzelania doświadczalne. Potwierdziły one z całą mocą fakt, iż pod względem konstrukcyjnym pociski są bez zarzutu, lecz należy poprawić jakość ich wykonania.

Komisja domagała się usprawnienia procesów technologicznych, podniesienia poziomu wykształcenia technicznego pracowników, zdecydowanej poprawy dyscypliny pracy i wprowadzenia nowych, postępowych metod kontroli²⁷.

Wynika więc z tego, że produkowana w taki sposób, „po sowiecku”, amunicja artyleryjska mogła być bardziej niebezpieczna dla własnych żołnierzy niż dla potencjalnego przeciwnika.

Jednocześnie przeciążanie pracą oraz niewłaściwa eksploatacja wielu urządzeń technicznych prowadziła do częstych awarii, szybszego ich zużycia, a w konsekwencji do dalszego spadku produkcji i wzrostu jej kosztów.

Kolejną przyczyną niepowodzeń sowieckiego przemysłu był brak odpowiednich kadr technicznych. Starych i doświadczonych inżynierów odsunięto bowiem od kierowania przedsiębiorstwami, zaś tzw. wydwiżenicy²⁸, którzy stanowiska kierownicze zajmowali niemal natychmiast po ukończeniu szkół oraz uczelni technicznych i odbyciu pewnej ograniczonej praktyki, z reguły nie mogli dać sobie rady ze skomplikowanymi kwestiami

---

²⁷ M. Woronow, *Artyleryjskim szlakiem*, tłum. S. Michnik, Warszawa 1966, s. 136–138. W innych zaś przypadkach w 1936 r., według oficjalnych danych, Zakłady Mechaniczne imienia Sierowa wyprodukowały 77% wybrakowanych pocisków artyleryjskich, zakłady „Iżorskie” 46% wadliwych płyt pancernych, Zakłady Imienia Kirowa 90% wybrakowanych kół zębatych i wałów napędowych do czołgów, w „Czerwonym Sormowie” zaś, w którym wytwarzano pociski kalibru 107 i 203 mm, całość produkcji (100% – sic!) okazała się bublami, gdyż pociski te miały przemieszczone środki ciężkości, co uniemożliwiało prowadzenie nimi celowanego ognia. W efekcie przerwano ich produkcję, a wszelkie magazyny, wydziały i przylegające do nich tereny zawałone były wybrakowaną amunicją, której odbioru kategorycznie odmówiły odpowiednie komisje wojskowe – zob.: W. Bieszanow, *Ślepy bóg wojny*, s. 148, 212. Jednym słowem w wielu przypadkach był to przemysł produkujący zwykle buble, na dodatek jeszcze bardzo drogie.

²⁸ „Выдвиженец”, czyli pochodzący „z ludu”, kiepsko wykształcony i nieposiadający odpowiedniego doświadczenia praktycznego przedstawiciel sowieckich elit kierowniczych. O jego pozycji decydowała bowiem nie wiedza i umiejętności, lecz właściwe pochodzenie społeczne. Nierzadko, aby zająć odpowiedzialne stanowisko kierownicze w przemyśle wytwarzało średnie wykształcenie – w przemyśle węglowym takich dyrektorów i kierowników było wówczas ponoć aż 65%.

technicznymi i technologicznymi. Poza tym chaos powiększało ogromne zbiurokratyzowanie i skomplikowanie struktury organizacyjnej państwowego aparatu gospodarczego, ustawiczne zaś „czystki” polityczne przyczyniały się do niezwyklej płynności i zbytniego „odmłodzenia” kadr kierowniczych²⁹. W wielu pozornie nowoczesnych i dobrze wyposażonych technicznie przedsiębiorstwach rodziło to poważne problemy natury technicznej i technologicznej, a także wskutek obawy przed odpowiedzialnością zabijało w kadrach kierowniczych ducha samodzielności i przedsiębiorczości. Problemem był też poziom umiejętności technicznych niższego dozoru technicznego – majstrów oraz robotników, którzy najczęściej przechodzili przeszkolenie w miejscu pracy³⁰. Zdaniem polskich analityków Oddziału II Sztabu Głównego w sposób szczególny prawidłowości te dezorganizowały właśnie sowiecki przemysł ciężki oraz maszynowy i obronny.

Ogólną wydajność pracy wyliczaną w postaci stosunku wielkości produkcji przypadającej na jednego robotnika znacząco obniżało zatrudnienie zbyt dużej liczby tzw. robotników podręcznych, czyli sił niewykwalifikowanych lub pomocniczych, które nie miały istotniejszego wpływu na poziom wykonania planów rocznych poszczególnych przedsiębiorstw. Ich liczba, poza innymi przyczynami³¹, była natomiast związana także z wysoką awaryjnością szeregu urządzeń i instalacji technicznych, które wymagały stałego utrzymywania licznych ekip naprawczych.

Poza tym w stosunku do realiów istniejących w rozwiniętych gospodarczo krajach europejskich i w USA na przeciętnego sowieckiego robotnika nakładano zbyt niskie normy wydajności. Stąd też pomimo rzeczywistej stosunkowo niewielkiej efektywności sowieckiego przemysłu maszynowe-

---

²⁹ W dokumencie tym podano obszerny wykaz zauważonych zmian na stanowiskach kierowniczych w całym szeregu przedsiębiorstw przemysłowych, w tym również tych, które działały na Ukrainie – mianowicie chociażby w Donbasie, w hucie żelaza w Kramatorsku, w Charkowskiej Fabryce Traktorów, czy też w Charkowskiej Fabryce Obrabiarek – zob.: CAW, Oddział II Sztabu Głównego, 303.4.2467. Charakterystyka techniczna przemysłu ciężkiego i maszynowego w ZSRR za II-e półrocze 1938 r. – dokument Oddziału II Sztabu Głównego, Warszawa 1939.

³⁰ W 1937 r. w przemyśle ciężkim i obronnym zatrudnionych było ponoć aż 4 840 000 robotników, z których jednak tylko część przeszła szkolenie w zakresie tzw. minimum technicznego.

³¹ W krajach o ustroju komunistycznym oraz następnie w krajach należących do tzw. obozu socjalistycznego, w tym również w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, z powodów politycznych i ideologicznych stosowano bowiem politykę „pełnego zatrudnienia”. Jej efektem było tworzenie wielu niepotrzebnych stanowisk pracy, których istnienie znacząco obciążało wszelkie wskaźniki ekonomiczne zarówno pojedynczych przedsiębiorstw, jak i całych gospodarek narodowych poszczególnych państw.

go – według oficjalnych statystyk – zaledwie 10% robotników nie wykonało planu, połowa z nich zaś wykonała ponoć aż 150% normy.

W celu ograniczenia płynności kadr robotniczych oraz zmniejszenia zjawiska „łazikowania i włączegostwa z fabryki do fabryki” podjęto cały szereg przedsięwzięć dla poprawienia dyscypliny pracy. Jednym z nich było wprowadzenie „książeczek robotniczych”³².

Rzeczywiste moce sowieckiego przemysłu ciężkiego i maszynowego ograniczał także poziom realizacji nowych planowych inwestycji. W pierwszej połowie 1938 r. udało się bowiem zrealizować zaledwie 37 ze 115 zaplanowanych na ten czas obiektów przemysłowych tego typu. Podobnie też było z planowymi i jednocześnie niezbędnymi remontami kapitalnymi obiektów oraz urządzeń i instalacji technicznych. Poza tym często prace tego typu wykonywano mało fachowo i niezbyt dokładnie lub jedynie „po-bieżnie”. Związane zaś z tym awarie stanowiły kolejny czynnik ograniczający rzeczywisty poziom wykonywania przez poszczególne przedsiębiorstwa narzuconych im planów rocznych.

Kolejną niekorzystną cechą przemysłu ciężkiego oraz maszynowego ZSRS w końcu lat 30. XX w. było nadmierne zużycie energii elektrycznej oraz paliw, a także marnotrawstwo smarów. Zjawiska tego typu dotyczyły głównie hut, koksowni oraz fabryk przemysłu maszynowego, w tym również tych rozlokowanych na Ukrainie. Zbyt często też gromadzono nadmierne zapasy surowców energetycznych, mianowicie węgla lub paliw płynnych, co wynikało m.in. z niewłaściwie i niedbale prowadzonej sprawozdawczości („buchalterii”) oraz z nierytmiczności dostaw. W efekcie wśród sowieckich przedsiębiorstw przemysłowych tendencje do nadmiernego gromadzenia zapasów surowców i paliw były zjawiskiem niemal powszechnym³³.

---

³² Według oficjalnych sprawozdań: „Sprzyjało temu niewątpliwie również to, że sytuacja w latach 1937–1938 [czyli czystki i represje, którym poddano wówczas, głównie stare i dobrze wykształcone, kadry techniczne i kadry kierownicze sowieckiego przemysłu] mocno wpłynęła na spadek prestiżu kierownictwa – mistrza, szefa oddziału, wydziału czy nawet dyrektora zakładu. Same uchwaly o podwyższeniu ich roli i odpowiedzialności już nie wystarczały do umocnienia dyscypliny produkcyjnej” – cyt. za: W. Bieszanow, *Ślepy bóg wojny*, s. 218. Poza tym niebagatelną rolę w powstaniu i rozwoju tego niekorzystnego zjawiska odgrywały także degradacja materialna kadr technicznych i kierowniczych oraz wzrastająca rola coraz gorzej przygotowanych fachowo inżynierów kształconych na sowieckich uczelniach technicznych, a także zerwanie swobodnego kontaktu z zachodnią myślą techniczną, na co wpływ miały utrudniony dostęp do odpowiedniej literatury fachowej oraz słaba lub nawet żadna znajomość języków obcych.

³³ Szerzej zob.: CAW, Oddział II Sztabu Głównego, 303.4.2467. Charakterystyka techniczna przemysłu ciężkiego i maszynowego w ZSRR za II-e półrocze 1938 r. – dokument Oddziału II Sztabu Głównego, Warszawa 1939.

W przemyśle węglowym, w tym w Donbasie³⁴, w dalszym ciągu wydajność poważnie obniżały skutki złej organizacji pracy oraz braki kadry technicznej, których konsekwencją były też liczne awarie urządzeń i instalacji technicznych. Na przykład w Donbasie, w kopalniach należących do trustu Budiennougol, w pierwszym półroczu 1938 r. odnotowano aż 465 awarii dźwigów kopalnianych³⁵, co spowodowało straty liczone w dziesiątkach tysięcy rubli. Poza tym często w kopalniach prowadzono gospodarkę rabunkową³⁶, co prowadziło do licznych zawałów oraz podziemnych pożarów, a co za tym idzie do wypadków i strat ludzkich. Nie zawsze też należycie wykorzystywano posiadane urządzenia techniczne. Dla przykładu w 1938 r. w Donbasie posiadano 1982 ciężkie wrębiarki, ale realnie pracowało tylko 66% z nich. Wszystko to obniżało wydobywanie węgla oraz wydajność pojedynczego górnika, która w III kwartale 1938 r. w całym sowieckim górnictwie wyniosła 25,1 tony miesięcznie. Oprócz tego węgiel zbyt często był zanieczyszczony ponad dopuszczalne wartości – do 19% objętości przy górnej granicy normy wynoszącej 11%, a straty w transporcie pomiędzy kopalnią a hutą dochodziły aż do 15%.

W przypadku Donbasu etat obsady kopalń wynosił wówczas 293 000 górników i robotników, ale do prac pod ziemią brakowało 10 000 górników, do prac naziemnych zaś zatrudniono 2730 ludzi ponad etat³⁷. Ogłoszono więc ochotniczy zaciąg młodzieży do pracy w kopalniach, w wyniku którego do 10 lipca 1938 r. zgłosiło się 2055 ludzi. Pomimo to jedynie 27 kopalń – na ogólną liczbę 292 w całym Donbasie – wykonywało narzucony im plan z pewną nadwyżką. Pozostałe natomiast planu nie wykonały, przy czym wskutek niskiej wydajności ich koszty wydobycia z reguły były zbyt wysokie³⁸.

³⁴ Według oficjalnych danych w drugiej połowie 1938 r. całe górnictwo węgla kamiennego w ZSRS wykonało tylko 89,9% planu.

³⁵ To wcale nie był taki zły wynik, gdyż według oficjalnych danych w innym trzecie w ciągu zaledwie 2 dni odnotowano aż 103 takie awarie. Natomiast w jeszcze innej grupie kopalń w ciągu 8 miesięcy ich liczba wyniosła aż 1300.

³⁶ W niektórych kopalniach węgla kamiennego nie prowadzono nawet właściwej – dokładnej – dokumentacji technicznej i geologicznej dotyczącej eksploatacji poszczególnych pokładów oraz usytuowania ścian wydobywczych i kopalnianych chodników, co znacząco zwiększało zagrożenie zawałami oraz utrudniało racjonalne i planowe wydobycie węgla.

³⁷ Pomimo to, według oficjalnych danych, w 1937 r. Donbas dostarczył 77 542 000 ton węgla kamiennego, podczas gdy w całym ZSRS wydobyto wtenczas 127 968 000 ton tego surowca.

³⁸ Prowadzono wówczas także doświadczenia z tzw. podziemną gazyfikacją węgla – szerzej zob. chociażby: CAW, Oddział II Sztabu Głównego, 303.4.2467. Charakterystyka

Wiele nieprawidłowości i niedostatków istniało wtenczas również w hutnictwie żelaza. Do hut docierała bowiem zbyt zanieczyszczona ruda zawierająca za dużo krzemionki, gliny i kwarcytów³⁹. Zbyt często sprowadzano ją też z odległych złóż, zamiast wykorzystywać te, które znajdowały się najbliżej. Z reguły zbyt niska była też wydajność wielkich pieców. Jako paliwa – zamiast drogiego koksu – próbowano wówczas używać termoantracyt, czyli wyżarzony antracyt. Poza tym: „Produkcja stali wysokogatunkowej, której wyrób jest sprawdzianem kultury technicznej kraju oraz potencjału przemysłowego i obronnego, nie osiąga zamierzonych planów i wykazuje dużo braków. Huta »Krasnyj Oktiabr« w Charkowie dała w ciągu 9 miesięcy [1938 r.] braków za 13,7 miliona rubli, czyli że została zabrakowana cała dwumiesięczna produkcja”⁴⁰.

W przypadku wyrobów walcowanych największe niedobory występowały w produkcji szyn⁴¹, drutu, blachy białej i żelaza dachowego, przy czym ani jedna huta produkująca rury nie wykonała planu, natomiast braki w niektórych z nich stanowiły aż 40% produkcji. Wynikało to z bardzo niskiej jakości produkcji hut. W pierwszym półroczu 1938 r. odsetek braków przy produkcji szyn I kategorii w całym ZSRR wyniósł 52%, w blasze białej 50%, a w produkcji drutu aż 60%. Poza tym przestoje walcarek stanowiły wtenczas od 23 aż do 64% czasu pracy, podczas gdy normy wynosiły zaledwie 12%. Wielką była też płynność pracowników. Wszystko to obniżało realne możliwości produkcyjne oraz generowało ogromne straty zarówno finansowe, jak i w surowcach oraz paliwie.

W efekcie takich niedostatków sowieckiego hutnictwa Huta imienia Stalina w Kramatorsku: „Wysyła swoim odbiorcom przedmioty niewykończone, zmuszając terrorem komisję odbioru technicznego do ich przyjęcia”⁴².

---

techniczna przemysłu ciężkiego i maszynowego w ZSRR za II-e półrocze 1938 r. – dokument Oddziału II Sztabu Głównego, Warszawa 1939.

³⁹ Formalnie powinna zawierać 60,8% żelaza.

⁴⁰ CAW, Oddział II Sztabu Głównego, 303.4.2467. Charakterystyka techniczna przemysłu ciężkiego i maszynowego w ZSRR za II-e półrocze 1938 r. – dokument Oddziału II Sztabu Głównego, Warszawa 1939.

⁴¹ Ich niedobór powodował, że w 1933 r. w USA próbowano nawet kupować używane szyny kolejowe – zob.: E. F. Ziemke, *Armia Czerwona 1918-1941. Powstanie narzędzia agresji*, tłum. K. Mróz-Mazur, Oświęcim 2015, s. 277.

⁴² Huta ta dostarczała m.in. stali pancernej do produkcji czołgów typu BT, wytwarzanych w Charkowskiej Fabryce Lokomotyw.

Zamówienia na części zapasowe do maszyn górniczych trwają [czyli, że były realizowane] po 2 lata⁴³.

Źle pracowała również Huta Stali w Zaporozżu (Zaporozstal), która: „Od 1938 r. wytapia i walcuje pierwszą [w ZSRR] stal nierdzewiejącą oraz wyrabia wysokogatunkową stal narzędziową: w I półroczu wyprodukowano 10.174 ton wartości 17 milionów rb. [czyli rubli]. Jednak walcarki często próżnują i przestoje dzienne wynoszą 37–57% czasu roboczego”⁴⁴.

Podobnie działo się też w nikopolskich kopalniach manganu, które według ustaleń oficerów Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego pracowały źle, „bo metodami przestarzałymi (z 21 kopalń – 8 pracuje ręcznie). Rozbudowa chodników odbywa się tylko w 3 kopalniach zamiast w 15. [...] Koszty własne [kopania] rudy przekraczają normy o 18%. Stosowana tytułem próby metoda wydobywania hydraulicznego daje dobre wyniki, bo zwiększa wydajność kilkanaście razy”⁴⁵.

Chlubnym wyjątkiem była tutaj huta dniewrowska produkująca „magnez”, ponieważ wykonywała nałożone na nią plany.

Także sowiecki przemysł maszynowy nie realizował planów produkcyjnych⁴⁶, gdyż za 11 miesięcy 1938 r. wykonał tylko 85% „produkcji towarowej”. Najgorzej pracowały zaś przedsiębiorstwa wytwarzające silniki i traktory oraz inne „maszyny transportowe”. Braki w produkcji – według oficjalnych sowieckich danych – wyniosły przeciętnie w tym czasie 6–8%⁴⁷. W rzeczywistości jednak musiało ich być znacznie więcej, gdyż w wielu zakładach z powodu braku sprawdzianów oraz innych niezbędnych narzędzi pomiarowo-kontrolnych nie istniała praktycznie żadna realna kontrola techniczna⁴⁸.

⁴³ CAW, Oddział II Sztabu Głównego, 303.4.2467. Charakterystyka techniczna przemysłu ciężkiego i maszynowego w ZSRR za II-e półrocze 1938 r. – dokument Oddziału II Sztabu Głównego, Warszawa 1939.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Nie udało się nawet – pomimo wcześniejszych planów – wprowadzić wszędzie systemu metrycznego, co powodowało, że były fabryki, gdzie część produkcji odbywała się w systemie metrycznym, a część w calowym. Zależało to od tego, gdzie „kupowano” licencję na dany produkt lub też w jakim systemie wykonany był produkt, którego mniej lub bardziej udaną kopię produkowano następnie w ZSRR, gdzie inżynierowie przygotowujący niezbędną dokumentację techniczną nie potrafili dokonać przeliczeń z systemu calowego na metryczny bądź też odwrotnie.

⁴⁷ Według oficjalnych danych w 1938 r. w całym przemyśle maszynowym przyniosło to straty rządu 285 000 000 rubli.

⁴⁸ CAW, Oddział II Sztabu Głównego, 303.4.2467. Charakterystyka techniczna przemysłu ciężkiego i maszynowego w ZSRR za II-e półrocze 1938 r. – dokument Oddziału II Sztabu Głównego, Warszawa 1939.

Ostatni kwartał 1938 r. miał zadecydować o wykonaniu planu za cały rok oraz przygotować grunt pod realizację zadań w przemyśle ciężkim i maszynowym w roku następnym. Bowiem według zamierzeń przyrost wartości produkcji przemysłu ciężkiego, maszynowego i obronnego w porównaniu do ostatniego kwartału 1937 r. miał wynieść 30%. Tymczasem w rzeczywistości nastąpił jej wyraźny spadek⁴⁹. Rzeczywiste więc efekty całkowicie zawiodły oczekiwania władz sowieckich, natomiast przedsiębiorstwa, którym udało się wykonać plan, były bardzo nieliczne. Do tej grupy należała Woroneska Fabryka imienia Dzierżyńskiego produkująca silniki diesla, a na Ukrainie fabryka obrabiarek w Odessie⁵⁰.

Podsumowanie

Z zaprezentowanych rozważań wynika, że w okresie lat 1929–1939 polski wywiad wojskowy oraz polskie służby dyplomatyczne pilnie obserwowały i analizowały wszelkie zmiany zachodzące w gospodarce ówczesnego ZSRS, w tym także na sowieckiej Ukrainie. Dotyczyło to zarówno przemysłu, jak i rolnictwa⁵¹. Należy też zauważyć, że stronę polską interesowały rzeczywiste, a nie propagandowe efekty i osiągnięcia sowieckiej ekonomiki, przy czym szczególną uwagę oficerów Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego oraz funkcjonariuszy polskich służb dyplomatycznych skupiały te jej elementy, które miały bądź też mogły mieć w przyszłości znaczenie militarne i już w latach 30. znacząco wpływały na stan potencjału wojskowego ZSRS, głównie zaś Armii Czerwonej.

⁴⁹ Na przykład, według danych zebranych wtenczas przez polski wywiad wojskowy, w przypadku węgla spadek ten wyniósł 6%, w produkcji surówki żelaza 4%, w wytopie stali 9,3%, w produkcji wyrobów walcowanych 6%, a w wydobyciu ropy naftowej 2%.

⁵⁰ CAW, Oddział II Sztabu Głównego, 303.4.2467. Charakterystyka techniczna przemysłu ciężkiego i maszynowego w ZSRR za II-e półrocze 1938 r. – dokument Oddziału II Sztabu Głównego, Warszawa 1939.

⁵¹ Poza częścią wcześniej cytowanej literatury zob. choćby: A. Smoliński, *Raport Attaché Wojskowego przy Ambasadzie RP w Moskwie ppłk. dypl. Konstantego Zaborowskiego*; idem, *Образ советской деревни летом 1936 г.*. Poza tym obserwowano również ówczesny stan sowieckiego kolejnictwa oraz wszelkie zjawiska dotyczące motoryzacji, a także cały szereg innych elementów szeroko rozumianej ekonomiki ZSRS – szerzej zob. choćby: idem, *Przemysł ciężki, rolnictwo i komunikacja sowieckiej Ukrainy w latach trzydziestych XX w. w świetle akt Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego. Przyczynek do oceny potencjału militarnego Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej oraz ZSRS w okresie międzywojennym*, Oświęcim 2016.

Streszczenie

Analizy i oceny zmian ekonomicznych na sowieckiej Ukrainie od końca lat 20. do końca lat 30. XX w. formułowane przez oficerów Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego oraz funkcjonariuszy polskich służb dyplomatycznych. Przyczynek do dziejów polskiego wywiadu wojskowego na Sowiety

W artykule omówiono oceny najważniejszych zmian ekonomicznych na sowieckiej Ukrainie od końca lat 20. do końca lat 30. XX w. formułowanych przez analityków ówczesnego polskiego wywiadu wojskowego oraz przedstawicieli polskich służb dyplomatycznych akredytowanych w tym czasie na Ukrainie. Autor wskazał również na przyczyny, dla których strona polska obserwowała i analizowała zmiany tego typu, a także ich zakres.

Summary

Analyses and evaluations of economic changes in Soviet Ukraine from the end of the 20s to the end of the 30s of the 20th century formulated by officers of Department II of the Polish Army General Staff and members of the Polish diplomatic services Contribution to the history of Polish military intelligence against the Soviets

The article discusses the evaluations of most important economic changes in Soviet Ukraine from the end of the 20s to the end of the 30s of the 20th century, formulated by analysts from contemporary military intelligence and members of the Polish diplomatic services accredited in Ukraine in that period, which was the time when Ukraine was experiencing rapid and intense industrialization. The evaluations concern transformations and the contemporary situation of the Ukrainian heavy industry, as well as agriculture and communication. The Author has also pointed out the reasons why the Polish side was observing and analyzing changes of that type, as well as their extent.

Bibliografia

Źródła

Źródła archiwalne

Warszawa

Centralne Archiwum Wojskowe (CAW)

Oddział II Sztabu Głównego (sygnatura 303.4).

Warszawa Archiwum Akt Nowych (AAN)

Instytucje Wojskowe 1918–1939 (sygnatura 296/I).

Źródła drukowane i wspomnienia

Hołodomor 1932–1933. Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu, wybór i oprac. J. J. Bruski, Warszawa 2008.

Pomór w „raju bolszewickim”. Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu, oprac. R. Kuśnierz, Toruń 2008.

Woronow M., *Artyleryjskim szlakiem*, tłum. S. Michnik, Warszawa 1966.

Wrzesień 1939. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w dokumentach, relacjach i wspomnieniach, wybór i oprac. W. Włodarkiewicz, Warszawa 2005.

Z dziejów terroru w państwie radzieckim 1917–1953. Wybór źródeł, wstęp, tłum. i oprac. J. Wojtkowiak, Poznań 2012.

Zjazdy konsulów polskich w ZSRR. Protokoły i referaty 1927–1934 (Съезды польских консулов в СССР. Протоколы и доклады 1927–1934), oprac. E. Kołodziej, M. Mazur, T. Lublin 2011.

***

Аулова Л., Даниленко В., Лавренюк В., *Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ. Аннотований довідник*, Львів 2010.

Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали, упорядочник Р. Пиріг, Київ 2007.

Колективизація і голод на Україні 1929–1933. Збірник документів і матеріалів, відповідальний редактор С. В. Кульчицький, Київ 1992.

Мухіна М., *Упокорення голодом. Збірник документів*, Київ 1993.

Советское военно-промышленное производство (1918–1926). Том второй, коллегияльная работа под редакцией В. А. Золотарева (серия: История создания и развития оборонно-промышленного комплекса России и СССР 1900–1963. Документы и материалы, под редакцией И. И. Клебанова), Москва 2005.

Opracowania

- Bean T., Fowler W., *Pancerna potęga Stalina. Radzieckie czołgi II wojny światowej*, tłum. R. Zawadzki, Warszawa 2012.
- Bieszanow W., *Ślepy bóg wojny. Armia Czerwona pod ogniem własnej artylerii*, tłum. W. Stefanowicz, Warszawa 2012.
- Bieszanow W., *Latające trumny Stalina*, tłum. W. Stefanowicz, Warszawa 2013.
- Bieszanow W., *Twardy pancierz*, tłum. W. Stefanowicz, Warszawa 2013.
- Chołoniewski K., Koszewski J., *Polska radiotechnika lotnicza 1918–1939*, Warszawa 2009.
- Chrzanowski M., *Motoryzacja Wojska Polskiego 1921–1939*, Warszawa 2007.
- Ćwiek H., *Przeciw Abwehrze*, Warszawa 2001.
- Dyskant J. W., *Konflikty i zbrojenia morskie 1918–1939*, Gdańsk 1983.
- Glass A., *Polskie konstrukcje lotnicze do 1939 r.*, t. 2, Sandomierz 2007.
- Glass A., *Polskie konstrukcje lotnicze do 1939 r.*, t. 3, Sandomierz 2008.
- Glock M., *Flota Czerwona na Morzu Czarnym*, t. 1: *Wielka improwizacja 1941–1942*, Warszawa 2011.
- Gondek L., *Wywiad polski w Trzeciej Rzeszy 1934–1939. Zarys struktury, taktyki i efektów obronnego działania wywiadu polskiego w Niemczech hitlerowskich*, Gdańsk 1975.
- Gondek L., *Na tropach tajemnic III Rzeszy*, Warszawa 1987.
- Gondek L., *Wywiad polski w III Rzeszy. Sukcesy i porażki*, Warszawa 2011.
- Grzelak Cz. K., *Armia Stalina 1939–1941. Zbrojne ramię polityki ZSRS*, Warszawa 2010.
- Grzywacz A., *Armia sowiecka w ocenach polskiego kierownictwa wojskowego 1921–1939*, „Studia Rzeszowskie” 1999, tom 4.
- Historia Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego*, praca zbior., Warszawa 1960.
- Jabłonowski M., *Cztery lata przed wojną. Z dziejów gospodarki polskiej 1936–1939*, Olsztyn 1996.
- Kłobuch K., *Geneza lotniczego września. Polska doktryna lotnicza i konstrukcje samolotów bojowych na tle wrogów i sojuszników 1926–1939 r.*, Warszawa 2009.
- Kołąkowski P., *Czas próby. Polski wywiad wojskowy wobec groźby wybuchu wojny w 1939 roku*, Warszawa 2012.
- Kołomyjec M., Ledwoch J., *BT*, t. 1, Warszawa 2011.
- Kośmider T., *Planowanie wojenne w Polsce w latach 1921–1926*, Toruń 2001.
- Kośmider T., *Zagrożenie radzieckie w polskim planowaniu militarnym okresu międzywojnia*, [w:] *Stosunki polityczne, wojskowe i gospodarcze Rzeczypospolitej Polskiej i Związku Radzieckiego w okresie międzywojennym*, red. J. Gmitruk, W. Włodarkiewicz, Warszawa–Siedlce 2012.
- Kozaczuk W., *Bitwa o tajemnice. Służby wywiadowcze Polski i Rzeszy Niemieckiej 1922–1939*, Warszawa 1967.
- Kozaczuk W., *W kręgu Enigmy*, Warszawa 1979.
- Kozaczuk W., *Bitwa o tajemnice. Służby wywiadowcze Polski i Niemiec 1918–1939*, Warszawa 1999.

- Kozłowski E., *Wojsko Polskie 1936–1939. Próby modernizacji i rozbudowy*, Warszawa 1974.
- Kruszyński M., *Wywiad polski na terenie ZSRR (1921–1939). Wybrane zagadnienia*, [w:] *Studia nad wywiadem i kontrwywiadem Polski w XX wieku*, t. 1, red. W. Skóra, P. Skubisz, Szczecin 2012.
- Kulczycki S., *Hołodomor. Wielki Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 jako ludobójstwo. Problem świadomości*, Wrocław 2008.
- Kuśnierz R., *Ukraina w latach kolektywizacji i wielkiego głodu (1929–1933)*, Toruń 2005.
- Kuśnierz R., *Pogłodowa wieś ukraińska w polskich raportach wywiadowczych i konsularnych (1934–1937)*, [w:] *Studia nad wywiadem i kontrwywiadem Polski w XX wieku*, t. 1, red. W. Skóra, P. Skubisz, Szczecin 2012.
- Ledwoch J., *Czołgi BT*, Warszawa 1998.
- Majewski M. W., *Samoloty i zakłady lotnicze II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2006.
- Majzner R., *Polski wywiad wojskowy wobec polityki III Rzeszy 1933–1939. Militarne aspekty polityki III Rzeszy w świetle analiz Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, Toruń 2006.
- Maksimiec S., *Warszawska Brygada Pancerno-Motorowa 1939*, Oświęcim 2014.
- Malak E., *Prototypy samolotów bojowych. Polska 1936–1939*, Wrocław 1990.
- Malak E., *Prototypy samolotów bojowych i zakłady lotnicze. Polska 1930–1939*, Warszawa 2011.
- Misiuk A., *Śłużby specjalne II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1998.
- Morgała A., *Samoloty wojskowe w Polsce 1924–1939*, Warszawa 2003.
- Panow V. P., Solorz J., *Czołgi sowieckie 1939–1945*, Warszawa 1996.
- Pawłowski T., *Armia Marszałka Śmigłego. Idea rozbudowy Wojska Polskiego 1935–1939*, Warszawa 2009.
- Pawłowski T., *Lotnictwo lat 30. XX wieku w Polsce i na świecie. Wybrane zagadnienia*, Warszawa 2011.
- Peptoński A., *Wywiad polski na ZSRR 1921–1939*, Warszawa 1996.
- Smoliński A., *Sytuacja wojskowa, ekonomiczna i społeczna na sowieckiej Ukrainie w latach 1921–1939 w ocenach Oddziału II polskiego Sztabu Głównego*, „Південний Архів”. Историчні Науки, Міністерство Освіти і Науки України, Херсонський Державний Університет, (Херсон), 2004, Випуск 16.
- Smoliński A., *Sowiecka Ukraina w ocenach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego – lata 1921–1939*, „Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość”, seria: Historia, Systemy Międzynarodowe i Globalny Rozwój, 2003–2004, nr 2–3.
- Smoliński A., *Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona oraz sowiecki przemysł wojenny z lat 1921–1939 w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, [w:] *Polski wywiad wojskowy 1918–1945*, red. P. Kołakowski, A. Peptoński, Toruń 2006.

- Smoliński A., *Sowiecka Ukraina z lat 1921–1939 w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego oraz próba oceny wartości poznawczej tych akt*, „Przegląd Wschodni” 2006, t. 10, z. 1 (37).
- Smoliński A., *Komunikat informacyjny Oddziału II Sztabu Głównego z dnia 15 października 1933 roku*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2008, t. 5.
- Smoliński A., *Raport Attaché Wojskowego przy Ambasadzie RP w Moskwie ppłk. dypl. Konstantego Zaborowskiego z podróży po ZSRS odbytej latem 1936 r.*, [w:] *Polska dyplomacja na wschodzie w XX–początkach XXI wieku*, red. H. Stroński, G. Seroczyński, Olsztyn–Charków 2010.
- Smoliński A., *Akta Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego jako źródło do poznania dziejów sowieckiej Ukrainy z lat 1921–1939*, „Історичний Архів. Наукові студії” 2012, випуск 8.
- Smoliński A., *Problematyka gospodarki sowieckiej Ukrainy z lat 1921–1939 w świetle akt Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, „Історичний Архів. Наукові студії” 2012, випуск 9.
- Smoliński A., *Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona jako obiekt rozpoznania polskiego wywiadu wojskowego – próba oceny efektywności*, [w:] *Stosunki polityczne, wojskowe i gospodarcze Rzeczypospolitej Polskiej i Związku Radzieckiego w okresie międzywojennym*, red. J. Gmitruk, W. Włodarkiewicz, Warszawa–Siedlce 2012.
- Smoliński A., *Gospodarka sowieckiej Ukrainy z przełomu lat dwudziestych i trzydziestych w świetle akt Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, „Studia z Dziejów Wojskowości” 2012, t. 1.
- Smoliński A., *Obraz Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej oraz sowieckiego potencjału militarnego z początku lat trzydziestych XX wieku w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego. Przyczynek do dziejów polskiego wywiadu wojskowego*, [w:] *Militaria pomorskie. Zbiór studiów*, t. 4, red. M. Giętkowski, Ł. Nadolski, A. Smoliński, Bydgoszcz 2012.
- Smoliński A., *Próba oceny wartości poznawczej akt pozostałych po Oddziale II Sztabu Głównego Wojska Polskiego w kontekście możliwości opisu sytuacji wojskowej, ekonomicznej i społecznej ZSRS w latach 1921–1939*, „Archiwa – Kancelarie – Zbiory” 2012, nr 3 (5).
- Smoliński A., *Organizacja wielkich jednostek kawalerii Armii Czerwonej oraz ich kadra dowódcza i polityczna w latach 1935–1936*, [w:] *Do szarży marsz, marsz... Studia z dziejów kawalerii*, t. 2 red. A. Smoliński, Toruń 2012.
- Smoliński A., *Wiedza Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego o stanie organizacyjnym kawalerii i wojsk szybkich RKKa w połowie lat trzydziestych XX wieku*, [w:] *Wrogowie, sojusznicy, towarzysze broni. Polsko-rosyjskie stosunki wojskowe w pierwszej połowie XX wieku*, red. J. Wojtkowiak, Poznań 2013.
- Smoliński A., *Obraz przemysłu, rolnictwa i komunikacji sowieckiej Ukrainy z początku lat trzydziestych XX wieku w świetle akt polskiego wywiadu wojskowego*, [w:] *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна*

- свідомість*, Львів (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) 2013, випуск 6.
- Smoliński A., *Armia Czerwona na sowieckiej Ukrainie oraz w pozostałych zachodnich okręgach wojskowych ZSRS w latach trzydziestych XX wieku w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, „Історичний Архів. Наукові студії” 2014, nr 12.
- Smoliński A., *Wiedza o wyższej kadrze dowódczej kawalerii RKKA posiadana przez oficerów Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego w połowie lat trzydziestych XX w.*, [w:] *Studia historyczno-wojskowe*, t. 4, red. M. Wagner, Siedlce 2014.
- Smoliński A., *O „czerwoną” Rosję, „czerwoną” Europę i „czerwony” świat. Studia o potencjale militarnym Sowietów w latach 1918–1941*, Toruń 2015.
- Smoliński A., *Przemysł ciężki, rolnictwo i komunikacja sowieckiej Ukrainy w latach trzydziestych XX w. w świetle akt Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego. Przyczynek do oceny potencjału militarnego Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki sowieckiej oraz ZSRS w okresie międzywojennym*, Oświęcim 2016.
- Włodarkiewicz W., *Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1921–1939*, Warszawa 2001.
- Włodarkiewicz W., *Przed 17 września 1939 roku. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1921–1939*, Warszawa 2002.
- Włodarkiewicz W., *Rola polskiego wywiadu wojskowego w rozpoznaniu zagrożenia sowieckiego Rzeczypospolitej w latach 1932–1939*, [w:] *Wywiad wojskowy II Rzeczypospolitej*, red. P. Kołakowski, A. Peplowski, Kraków 2011.
- Woźny A., *Niemieckie przygotowania do wojny z Polską w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych w latach 1933–1939*, Warszawa 2000.
- Wyszczelski L., *W obliczu wojny. Wojsko Polskie 1935–1939*, Warszawa 2008.
- Ziemke E. F., *Armia Czerwona 1918-1941. Powstanie narzędzia agresji.*, tłum. K. Mróz-Mazur, Oświęcim 2015.

***

- Барятинский М. Б., *T-34 лучший танк второй мировой*, Москва 2007.
- Барятинский М. Б., *T-34. Правда о прославленном танке*, Москва 2009.
- Ванеев Г. И., *Чёрноморцы в Великой Отечественной Войне*, Москва 1878.
- Военно-морской Флот Советского Союза в Великой Отечественной Войне*, коллективная работа под редакцией В. И. Куроедова, Санкт-Петербург 2005.
- Вознюк В. С., Шапов П. Н., *Бронетанковая техника*, Москва 1987.
- Вюненко Н. Р., *Чёрноморский Флот в Великой Отечественной Войне*, Москва 1957.
- Карпенко А. В., *Обозрение отечественной бронетанковой техники (1905–1995 гг.)*, Санкт-Петербург 1996.

- Кен О. Н., *Мобилизационное планирование и политические решения (конец 1920-х середина 1930-х гг.)*, Москва 2008.
- Костюченко С. А., *Как создавалась танковая мощь Советского Союза. Книга 1*, Москва–Санкт-Петербург 2004.
- Самуэльсон Л., *Красный колосс. Становление военно-промышленного комплекса СССР 1921–1941*, перевод с английского И. С. Давидян, Москва 2001.
- Свиринов М. Н., *Броня крепка. История советского танка 1919–1937*, Москва 2005.
- Смолински А., *Образ Красной Армии и СССР в 1921–1939 гг. в документах II Отдела Генерального Штаба Войска Польского*, „Клио” 2010, № 3 (50).
- Смолински А., *Образ советской деревни летом 1936 г. в докладе военного атташе при Посольстве Республики Польша в Москве подполковника Генерального Штаба Константина Заборовского*, [w:] *Поляки в истории российской провинции XIX–XX вв. Диалог цивилизаций*, материалы международной научной конференции 18–20 мая 2010 г., Тамбов 2010.
- Центральный Государственный Архив Октябрьской Революции, Высших Органов Государственной Власти и Органов Государственного Управления Украинской ССР. Краткий справочник*, составители Р. И. Ткач, В. М. Брожек, В. В. Прокопчук, А. Л. Рубалко под редакцией С. В. Кульчического, Главное Архивное Управление при Совете Министров УССР, Киев 1984.
- Центральный Государственный Архив Советской Армии. Путеводитель в двух томах*, т. 1, коллегиальная работа, Minneapolis 1991.
- Центральный Державний Архів Громадських Об'єднань України. Путівник*, голова редакційної колегії Р. Пиріг, Київ 2001.

